

L. A. B U L A H O V S Z K I J :

A szláv nyelvek összehasonlító-történeti
tanulmányozásának néhány kérdéséről.

(A nyelvész tanárok Nyelvtudományi szemináriumában Moszkvában, 1950. augusztus 30-án felolvasott előadás anyaga.)

I.

I.V. Sztálin "Marxizmus és nyelvtudomány" c. cikke utolsó fejezetében így jellemzi Marr akadémikusnak a rokonnyelvek összehasonlító-történeti tanulmányozásával kapcsolatos problémákhoz való viszonyát:

"N.J. Marr a nyelvtudományba a marxizmussal össze nem egveztethető, szerénytelen, pöffeszkedő, fennhéjázó tónust vitt be, amely mindannak pusztá és könnyelmű tagadására vezet, ami a nyelvtudományban N.J. Marr előtt volt.

N.J. Marr nagy hangon "idealistának" pellengérezte ki az összehasonlító-történeti módszert. Pedig ki kell jelenteni, hogy az összehasonlító-történeti módszer, komoly hiányai ellenére, még mindig jobb, mint N.J. Marr valóban idealista négyelemes analízise, mert az előbbi munkára, a nyelvek tanulmányozására ösztönöz, ezzel szemben az utóbbi csak arra ösztönöz, hogy a kemencepadkán heverjünk és kávézacsból jósolgassunk a hírhejt négy elem körén belül maradva." 1)

Ez a jellemzés tökéletesen helyes. Az összehasonlító-történeti módszer érdekében sok jót lehet mondani, s az az állhatatosság, amellyel a legtapasztaltabb és legjártasabb nyelvészek kitartanak mellette, nem csökkönvősség: ennek a módszernek az ápolása a módszer valóságos, a történelmi tapasztalattal ellenőrzött érdekmeinek következménye. Arra, hogy nem vettünk tudomást erről a módszerről, tudományunk részleges pangásával drágán ráfizettünk (immár valamennyien hisszük, hogy ez a pangás csak átmeneti volt.) De ugyanakkor semmi kétség sem fér hozzá, hogy az összehasonlító-történeti módszernek számos fogyatéka van: a "nyelvtani analógia" alkalmazása a gyakorlatban ezideig még sok szubjektív, önkényes dolgot tartalmaz és még az sem elegendő, amit ezideig

tettek azért, hogy szigorubb keretek közé szorítsák; kevésbé elégít ki az etimologizálás is - ez elég pontos hangtörvényekre támaszkodik - , főleg ami a szemasziológiát (szemantikát) illeti; itt a legkiválóbb szakemberek munkáiban is még meglehetősen sok a többé-kevésbé csak véletlen párhuzamokkal alátámasztott felületes hozzávetőlegesség (azt a követelményt, hogy legalábbis valószínű adatokkal operáljanak, igen gyakran a csupán lehetséges adatok felhasználásával cserélik fel), noha durva igazságtalanságot követnénk el, ha azt, amit ebben a vonatkozásban az indoeurópai nyelvek terén végeztek, összehasonlitanánk N.J.Marr akadémikus teljesen önkényes szófejtéseivel; az összehasonlító-történeti mondatban nem dicsekedhet olyan kidolgozott módszerrel, amely a maga tulajdonságai révén hasonlítható lenne ahhoz, amit a hangtanban és alaktanban elértek, stb. És a legfőbb: "mivel a társadalmon kívül nincs nyelv , azért "a nyelvet és fejlődési törvényeit csak abban az esetben lehet megérteni, ha a legszorosabb kapcsolatban tanulmányozzák a társadalom történetével - annak a népnek a történetével, amely a tanulmányozott nyelv és amely ennek a nyelvnek alkotója és hordozója." ?)

Nem lehet azt állítani, hogy ebben az irányban ezideig semmi sem történt. Sok hasznosat nyújtott ebben a vonatkozásban az összehasonlító nyelvészetnek (etimológiának) a "szavak és dolgok" (Wörter und Sachen" - fordító) módszere; el kell ismernünk, hogy igen nagy érdemei vannak a "szóföldrajznak", amely megmutatja, hogy tájnyelvi környezetben hogyan élnek az egyes szók (ezek közül soknak saját különleges története van) stb. Az irodalmi nyelvek története, különösen ahogy azóta művelték országunkban, amióta a dialektikus materializmus módszerét általánosan az egyetlen tudományos módszernek ismerték el, együttműködésre törekedett a történettudománnyal és az irodalomtörténettel. De mindezekben a módszertani törekvésekben egyáltalán nem jártak el azzal a pontossággal, amelyre a nyelvészetet I.V. Sztálin elsőrendű fontosságú tétele kötelezi. Ez a tétel elvárja a nyelvtudósoktól, hogy erejük lehető legnagyobb megfeszítésével igyekezzenek munkájukat összeegyeztetni azzal, amit a nyelvtudomány számára a tudásnak a nyelvészettel határos területei ilyen vagy olyan mértékben nyújthatnak: így a szociológia (a szó tágabb értelmében), pszichológia, történettudomány, irodalomtörténet, művészettörténet, régészet stb. Az igazi, az eszményt leginkább megközelítő tudomány minden formája számára a nyelvi jelenségek történetükben vizsgált köre a rendkívül fontos tétel alkalmazása szempontjából igen hálás szerepet jelent. De a többi tudományokkal való együttműködés ugyanakkor - itt a kutató szakmai tudásán múlik, hogy megtalálja azt az eléggé ingadozó határvonalat, ami az esetlegest az általánostól elválasztja - nem szünteti meg azt a feltétlen követelményt, hogy változatlanul feszült figyelemmel forduljunk a tulajdonképpeni nyelvi specifikum felé, a felé, ami csak a nyelv sajátossága s ami a nyelvet "önálló tudomány kutatásának tárgyává" teszi - ez a tudomány mindenekelőtt arra hivatott, hogy "a nyelvfejlődés belső törvényeit tanulmányozza."

II.

Egy ilyen kis cikk keretében lehetetlenség, hogy kellőképpen kifejtsük Sztálin elvtárs e legnagyobb mértékben fontos utmutatásának tartalmát. Ez az utmutatás számomra, mint nyelvész számára a nyelvészeti munka egész programját jelenti, melyből a jelen pillanatban csupán néhány kérdést ragadhatok ki.

Fel kell tételeznünk, hogy abban az aspektusban, amelyben Sztálin elvtárs zseniális cikkeit írta, a fonetika kérdéseit - mivel ezek általában nem sok helyet foglalnak el a nyelvtudományban - nem véletlenül mellőzte. I.V. Sztálin az alaktanra és mondattanra helyezte a fősúlyt, és a nemzeti nyelvek természetének legégetőbb problémáit világította meg marxista szemszögből. A nyelvtudomány egyszersmindenkorra szakított azzal a hangosan követelődő s egyben vulgáris irányzattal, amely úgy tüntette fel magát, mintha a nyelvi jelenségek marxista felfogása lenné s amelyhez N.J. Marr és követőinek többsége oly sokáig ragaszkodott - anélkül, hogy a nyelvtudomány képviselői részéről a legcsekélyebb hatékony ellenhatást váltotta volna ki. A fonetikat természetéből kifolyólag sokkal kevésbé lehetett úgy értelmezni, mint felépítményt az alapon. Az efféle kísérletek még az egészen hiszékeny emberekben is kételkedést váltottak ki. De évek hosszú során át legfőképpen Engels tekintélye - I. Blochhoz 1890-ben írt levelének megjelenése után - mérsékelte azok igyekeztét, akik azt hitték, hogy a nyelvi "anyagnak" ezt a területét is úgy magyarázhatják, mint felépítményt. "Aligha sikerül bárkinek is, ha csak nem akar nevetségessé válni..., - írta Engels, - ... a felnémet hangeltolódások eredetét, amelyek Németországot (nyelvjárási tekintetben) két részre osztják, gazdaságilag megmagyarázni." 3) Engelsnek, a tudományos marxizmus egyik megalapítójának ebből a világos tételéből szükségszerűen le kellett vonni a tanulságot, édeskevesen próbálkoztak azzal, hogy az alappal való közvetlen összefüggéseket keressék, mivel ezek a nyelvtanban nem léteznek és a szókészletben is csak igen gyengén tükröződnek. Egyébként Marr és a többiek, akik követték őt, az "általános társadalmi" azonosították az osztályjellegűvel s a fonetika kérdései alá is becsempészték a maguk elméleti "alapjait", noha itt a gyakorlatban lépten-nyomon a legnyilvánvalóbb s teljesen tanácstalan csődbe jutottak s képtelennek bizonyultak arra, hogy tételeiket valamiféle komoly, meggyőző példákkal támasszák alá.

x x x

A nyelvészek összehasonlító történeti munkásságuk gyakorlatában kb. hetven éve alkalmazzák már széleskörűen a hangtörvények fogalmát. A hangváltozásoknál érvényesülő törvényszerűségeknek ez a fogalma a legkülönbözőbb rendszerű nyelvekre vonatkoztatva az esetek túlnyomó többségében fényesen beigazolódt. Miként a tudomány történelmi tapasztalata bizonyítja, ha a nyelvek sokféle hangtani tényeinek halmazával dolgozunk - ezeket a nyelveket mai állapotukban szemléljük s adott állapotukat a megelőző állapottal akarjuk összehasonlítani, - akkor az ügy szempontjából igen hasz-

nos lehet, ha abból a feltevésből indulunk ki - s ezért ebből a feltevésből kell is kiindulnunk, - hogy a hangtani megfelelések a nyelv előző és rákövetkező hangállapota között következetesen mennek végbe. Nagy általánosságban, vagyis a kellő szabotosság nélkül, amennyiben az összehasonlítás mondjuk három szóban bizonyos megfeleléseket mutat ki, akkor föl kell tételoznünk és állíthatjuk is, hogy a hangváltozások éppen ilyen irányúak más szavak tucatjaiban és százaiban is. A történeti vagy összehasonlító-történeti nyelvészet terén működő nyelvészek közt azonban senki előtt sem titok az a tény, hogy a hangváltozások törvényszerűségei sok esetben csak követelmények maradnak, és a reális tények gyakran kényszerítenek bennünket arra, hogy az eltérő jelenségekre különleges magyarázatokat keressünk. Igaz, hogy a tudomány története itt is sokkal inkább szól a hangtörvények kizárólagosságának követelménye mellett, mintsem ellene: számtalan példát sorolhatnánk fel arra vonatkozóan, hogy az anyag kibővülése és a munkamódszerek tökéletesedése során sok tény, amelyet korábban "kivételnek" tartottak, utóbb tökéletesen törvényszerűnek bizonyult. De ezirányú erőfeszítéseink eredményeit távolról sem mindig könyvelhetjük el sikernek. Ime néhány példa a szlavisztika területéről, amelyekben nem sikerült megállapítani törvényszerűségeket: a zs > r hangátmenet a szerb-horvát nyelvben csak néhány szóban található meg: mores, more stb. a mozses, mozse stb. helyett; dorenves, dorenve stb. a dozszenves, dozsenve stb. helyett (dognaty - utolérni); jere a jezse helyett; a többiben a zs teljesen következetesen megmarad; a lengyelben, amellet, hogy a legrégebbi nasalis magánhangzók reflexei az esetek túlnyomó többségében megmaradtak, van néhány szó, amely a nasalis o-t i alakban tükrözi vissza, mégpedig olyan szók ezek, amelyek nem szolgáltatnak alapot arra, hogy nem-szláv hatást gyaníthassunk bennük; igen kevés meggyőzőt mondtak az orosz colovaty, calovaty (csókolni) stb. tájszó eredetéről is. Másfelől az az igen gyér számú tudós is, aki tagadja a hangtörvények elvét - mint pl. Al. Bruckner, a berlini egyetem ismert langyel-szakos professzora, - ritkán dicsekedhet azzal, hogy munkássága során e követelmény nélkül vagy, helyesebben, annak ellenére, nem sodródott gyakran kellemetlen helyzetbe azokkal szemben, akik követték ezt az elvet.

A tudományban aránylag elég sok kísérlet történt a hangtörvények szükségszerűségének megindokolására: ilyen a biológiai magyarázat (az első ujgrammatikus nemzedék doktrínája), ezt, a lélektani és társadalmi-lélektani magyarázat, és végül a kisebb vagy nagyobb mértékben kombinált magyarázat váltotta fel. Sok esetre érvényes az etnikai szubsztrátumok elmélete, vagyis a győztesek nyelvét elsajátító nemzetiségek kihalt nyelveinek hatásáról szóló elmélet. A szovjet nyelvészetre az a komoly feladat hárul, hogy minden efféle dologban a saját álláspontját is kifejtse. Együttal megjegyzem, hogy a vélemények szabad kicserélése során a fonológiai aspektust is meg kell vitatni, mely már régen magára vonta a szovjet nyelvészek figyelmét s amelynek gyökerei a szovjet tudomány talajába nyulnak.

A nyelvfejlődés igen hatékony tényezői között köztudomás szerint igen sokszor emlegetik a nyelvtani analógiát és a szó értelmi elemei asszociációjának ehhez hasonló, tulnyomólag alaktani típusait, azokkal az elemekkel ellentétben, amelyek a nyelvben való meglétüket a szó szűkebb értelmében vett fonetikai tendenciák hatásának köszönhetik.

A nyelvek, fejlődésük folyamán, a gondolat kifejezését a nyelvtani asszociációk hálózatával teszik lehetővé, többnyire ezek az asszociációk alkotják azt, amit mi a nyelv "rendszerének" (nyelvtanának) tartunk s ami a maga fejlődésében, ahogy I.V.Sztálin mondja, "az emberi gondolkodás hosszú elvonatkoztató munkájának eredménye, a gondolkodás hatalmas sikereinek jele."

Ebből a tételből világosan kiderül, hogy a nyelvtani asszociációk nem közvetlenül a gondolkodás kategóriájából keletkeznek, hanem a gondolkodással együtt fejlődnek ki, hosszú s távolról sem mindig egyenes úton. A nyelvrendszer tökéletesítése - azzal a természetes követelménnyel, hogy a rendszer következetes legyen, - a történelem folyamán lassabban, gyakori kitérésekkel, megszakításokkal, kisebb-nagyobb mértékű tapogatózással megy végbe. Épp ezért nem egyszer beszéltek arról - és lényegében joggal -, hogy "az analógiának rövid az esze". Fontos körülmény az is, hogy a nyelvi tényeket rendszerező asszociációk utjai a nyelv különböző területein nem fedik egymást: a fonetikai rendszert (hangtörvényeket, hangtani tendenciákat) alkotó asszociációk gyakran ellentétben állnak a nyelvtani asszociációkkal. Így, amennyiben az orosz nyelv régi hangtani tendenciája, a hangsúlyos *e > o* változás az előtte álló mássalhangzó meglágyulásával csak "kemény" szótag vagy mássalhangzó előtt érvényesül, mint a *berjoza* (nyirfa), *berjozi*, *berjozozu*, *berjoz*, *berjozam* alakokban, úgy a *berjoze* alakban ezt a tendenciát ellensúlyozza az a körülmény, hogy az utolsó alak asszociatív hatás alapján a szó anyagi (gyök) részéhez hasonló (fonetikai alakjának úgy kellene hangzania, hogy *bereze*). Mivel az orosz nyelvben hangtanilag a régi *ü*(jaty)-ból *e*-nek kell lennie, nem pedig *jo*-nak, úgy a *veszna-vjoszni* (tavasz-tavaszok), *metla-mjotli* (seprű-seprűk) stb. viszonylatok hatása alatt jelenik meg a *zvezdi* (csillagok) helyett az új *zvojdzi* alak, stb. Azokat a dolgokat, amikről most beszélek, minden nyelvész jól ismeri. Valószínűleg már diákkorunkban is sokan azt tartottuk, hogy a tudományos módszertan egyik legtermészetesebb kérdése az, hogy hogyan lehetne magyarázatot találnunk a nyelvtani asszociációk egyes tendenciáira. Sajnos, meg kell állapítanunk, hogy tudományunk ezidáig igen kevés, túlságosan kevés sikert aratott azóta, amióta az újgrammatikusok a nyelvtani analógia kérdését először felvetették. Lényegében igen keveset változtatott a dologon W. Wundt is, pedig az ő "Völkerpsychologie. Die Sprache" c. könyvéről századunk elején egyesek azt hitték, hogy ebben a vonatkozásban rendkívül széles távlatokat nyit. De azért a helyzet itt sem egészen reménytelen. Ámbár nem állíthatjuk joggal, hogy csak megközelítőleg is meg tudjuk magyarázni a nyelvtani analógia meghatározott irányának okait, de a megegyező jelenségek figyelmes tanulmányozása határozottan közelebb visz bennünket ahhoz - ezt néhány, ebben az irányban folytatott kutatás bizonyítja is, - hogy egész sor olyan konkrét feltételt álla-

pitsunk meg, amelyek közt a nyelvtani analógia a tényeket megfelelő módon csoportosítja. Az utóbbi években ezen a téren a fel-
élénkülés némi jeleit figyelhetjük meg. A népi demokráciák szláv
államainak legkiválóbb tudósai olykor foglalkoznak is ezekkel a
kérdésekkel. Kétségtelen, hogy a közeljövőben nálunk is magukra
vonják a figyelmet, mint a nyelvfejlődés belső törvényeit tükrö-
ző jelenségek fontos területe. Folytatnunk kell a nálunk is és a
külföldön is sikeresen folyó munkát a homonymák, vagyis azon ten-
denciák tanulmányozása terén, amelyek a nyelv történelmi fejlő-
dése során az azonos hangzású szóktól és alakoktól való megkülön-
böztetésre irányulnak. Ézideig jóformán még nem is keltett érdek-
lődést a szókinos affektív elemeinek nagy területe, amelyet fone-
tikája és nagyszámu kontaminációra való hajlama a nemzeti nyelv-
ek rendszerében különleges, még eléggé át nem kutatott helyre
állít. Csaknem érintetlenül áll még a kutatók előtt a ritmused-
dikai jelenségek hatalmas területe is.

III.

Azt a feladatot, hogy az indoeurópai nyelvek legrégibb állapo-
tát minden tekintetben rekonstruálják - ez rokonságuk elismeré-
sének tényéből következik -, a dolog természete szerint egyszers-
mindenkorra csak nagyon hozzávetőlegesen oldották meg, vagy, hogy
pontosabbak legyünk, oldhatták meg. El kell ismernünk, hogy a
rekonstruálásra szolgáló eszközeink, először is, a nyelv különböző
területein igen egyenlőtlen erejűek; másodsor, ahogy ez az
indoeurópai típusu nyelvekre vonatkozó tények területén csaknem
valamennyi új felfedezésből nyilvánvaló, minden folyamatban lévő
rekonstruktív tevékenységről kiderül, hogy ilyen vagy amolyan
vonatkozásban nem teljes anvagra támaszkodik, hogyha pedig ezt
az anvagot kiegészítjük, akkor a legrégibb indoeurópai nyelv-
állapot körvonalai több, egymástól elütő alakban rajzolódhatnak ki;
harmadsor, a rekonstruálás mind a mai, mind pedig különösen a
történelmi (a nyelvemlékekből nyert) anyag keretei közt az esetek
hosszu sorában, pl. még a flexiók területén sem kelti valamiféle
egységes kiindulási állapot benyomását, amelyre fenntartás nélkül
alapozhatnánk azt az igyekezetünket, hogy biztosan megértsük az
általunk ismert nyelvek fejlődésének legtávolabbi utjait. A név-
ragozásbeli végződések, úgy látszik, csak részben vezethetők
vissza olyan egységes ragokra, amelyek ugyanazon tőszóknak (tő-
alakoknak) alapragjai az összes elfogadott korlátozásokban - a
tövek egymásra való hatásának, a nyelvtani analógiával alkotott
származékoknak stb. figyelembe vétele mellett. Sok olyan rag
van, amelyeknél semmiképpen sem kerülhető el az a feltevés, hogy
már igen régi különbségek vannak köztük (ilyenek pl. az o-tövéek
egysz. gen. ragja: egyfelől az eredeti (iszhodnij) -sio, so
egyes nyelvek o-töveinél, és más felől -i a latinban és a kéltában:
latin lupi, gall Ategnati stb.).

A bhi-: -mi- típusu végződések az eszközatározó és egyéb esetek-
ben hasonlóak - ez különböző nyelvekben előfordul, - de ez a hasonlós-
ág egyáltalán nem jelenti az elméletileg elvárható azonosságot,
stb.

Még az olyan közeli rokonnnyelvek területén is, mint a szláv nyelvek, ahol a legrégibb állapotnak, mint egy sajátosan kibontakozó szláv rendszernek a rekonstruálása sokkal teljesebben és meggyőzőbben áll előttünk, általánosságban, igen nagy vonásokban - sok minden marad vitás a flexióknak módszertanilag szigorú eljárással való rekonstruálásával, a nyelv egyéb oldalairól nem is beszélve: ezideig nem sikerült megnyugtatóan bizonyítva rekonstruálni pl. a jusa (lélek) zemplja (föld) típusu ja-tövek egyssz. birtokos esetének és többssz. alany- és tárgy esetének eredeti ragjait: a keleti és nyugati szláv nyelvek jatyjának történelmi visszatükröződésével szembenáll a nasalis e visszatükröződése a déli szláv nyelvekben (az ó-szláv emlékekre különösen jellemző kis jusz-szal). (Jusz malij = kis jusz = A, az ó-szláv abc betűje a nasalis e jelölésére az ó-szláv emlékekben. - Ford.); nehéz megállapítani a jelenidejű cselekvő melléknévi igenév himemű alakja egyssz. alany esetének egyseges eredeti alakját: v.ö. az uda, moga (ukrán maradványa a jakomoga) típusu ó-orosz alakokat és a vele párhuzamos ó-cseheket, az udi, mogi stb. ó-szláv típus mellett; nem elég világos az egyssz. 2. és 3. személy eredeti alakjainak kérdése sem a jelentő mód jelen idejében, stb.

Ezért nem szabad tulbecsülnünk és nem lehet tulbecsülnünk a rekonstruálások pontosságának fokát. De ha óvatosan bánunk velük, ha helyesen értelmezzük felhasználhatóságuk fokát ahhoz mérten, ami valóban megvolt s ahhoz a szerephez képest, amelyet mint csupán feltételelesen megközelíthető rendszerek betöltenek, akkor ezek is meghozzák a maguk hasznát és gyakran segítségünkre vannak a nyelvek történelmi tényeinek megértésében, - azoknak a tényeknek a megértésében, amelyek nélkülük szétfoszlanak, "légüres térben" mozognak s mégcsak megközelítő magyarázatot sem kapnak. Utalok a nyelvi tényeknek egy igen nagy területére, ahol, ha azokat a magyarázatokat, vagyis okokat és feltételeket keressük, amelyek a megfelelő jelenségek sorsát meghatározzák, akkor szemelláthatóan előtűnnek a visszakövetkeztető módszer előnyvei az élő nyelv legujabb keletű jelenségeinek ha nem is egész, de igen sok tekintetben való megértése szempontjából. Az akcentológiára, - a hangsúly, az időtartam (etimológiai hosszúságok és rövidségek viszonya), a hanglejtés (a tonális jelleg etimológiai jelzései) helyének tanulmányozására gondolok. Pl. az orosz hangsúly eltolódása a paradigmákban (bóroda - szakáll, bórodi, boród, borodám, borodámi, borodák; pónval - megértette, pónvali, ponvalá, ponvátj) mindaddig önkényesnek látszik, amíg nem vizsgáljuk meg ezeknek az eltolódásoknak azon okait, vagy pontosabban, feltételeit, amelyek a szláv és részben indoeurópai régiség legmélyebb rétegeiben vannak megalapozva. Az olyan törvények, mint Fortunatov törvénye (a hangsúly eltolódása a rövid és cirkumflektált (ereszkedő) szótagokról a rákövetkező éles (emelkedő) szótagokra), Sahmatov törvénye (a hangsúly - egyébként néhány különleges feltétellel korlátozott - eltolódása a középső rövid és cirkumflektált szótagokról a szó elejére), a különböző hanglejtések keletkezésének törvénye - a magánhangzók minőségi természetétől való függésében (a különböző hosszúságú monoftongusokból való eredetüktől, vagy, fordítva, a diftongusok különböző jellegű nyújtásától való függésében), erősen megvilágítják az élő szláv nyelvek tényeit, úgy, ahogy ezeket a nyelveket mostani teljes

változatosságukban és fejlettségükben ismerjük. Ha tudományunknak ezen a területén még sok minden vitás vagy teljesen homályos marad is, nem szükséges, hogy ez a körülmény mindazok számára, akik általában ismerik a tudományok fejlődésének útját, forrása legyen e módszer tagadásának - ezt a módszert a tények sokaságán ellenőrizték, - sőt éppen a további tevékeny kutatásokra kell ösztönöznie, mivel az akadályok (az életben is, a tudományban is) "azért vannak, hogy leküzdjük őket" (Sztálin).

IV.

Egy nyelvcsalád összehasonlító mondattanának felépítése azonban (abban az értelemben, ahhoz hasonlóan, amire akkor gondolunk, amikor hangtanról vagy alaktanról beszélünk) - igen nehéz. A rokonnyelvek, sőt még a nem-rokonnyelvek sorából is igen nagyszámu azonos vagy egymáshoz közelálló mondattani fordulatot gyűjthetünk (és ez, tudományos vonatkozásban, természetesen szintén hasznos dolog), de az összegyűjtött párhuzamok felett az adott esetek során történeti szempontból nézve nyugtalanító kétségek merülnek fel: vajjon korábban vagy későbben élt-e?, honnan (milyen nyelvi környezetből?) és hová (milyen nyelvi környezetbe?) ment át ez vagy az a jelenség, ez vagy az a fordulat? - ezeket a kérdéseket többnyire csak rosszul lehet megoldani. Igen sok hasonló jelenség-nél felmerül az a nyugtalanító gyanu is, hogy ezek a jelenségek az egyes nyelvekben párhuzamosan keletkeztek, tehát függetlenül ezeknek a nyelveknek egymáshoz való viszonyától. Emellett nem veszem tekintetbe az irodalmi nyelvek történetének tényeit - ezeknek a nyelveknek a fejlődését az oklevelek alapján követhetjük nyomon, - és most csak arról beszélek, hogy mit lehet elérni az összehasonlító-történeti módszerrel a szó szűkebb értelmében, vagyis arról az anyagról beszélek, amelyet elsősorban a rokonnyelvek élő jelenségeinek összehasonlítása révén nyerünk.

A dolognak ez az oldala, ilvem módon, még nem elégithet ki bennünket és megköveteli a kutatók alkotó erőfeszítéseit. Elsősorban, természetesen, alaposan át kell vizsgálni a módszertani tervben a szláv nyelvek összehasonlító mondattanát, arra kell törekednünk, hogy ezt még pontosabban végezzük el, mint F. Miklosich, A.A. Potyebnya és V. Vondrák, továbbá meg kell állapítanunk benne az egyező jelenségek időbeli sorrendjét.

V.

Az összehasonlító-történeti módszer sokkalta nagyobb fokon, mintsem még a XX. század elején gondolhatták volna, lehetőséget ad arra, hogy behatoljunk az indoeurópai szó alaprészenek, mondjuk úgy, hogy a gyökérszó-nak eredeti szerkezetébe, annak titkaiba. A gyökérszó szerkezetét sok fonetikai feltétel szigorúan korlátozza: a legrégebbi indoeurópai gyökérszók pl. - ezt határozottan megállapították - általában nem kezdődhetnek és nem végződhetnek zöngés explosívakkal, amelyek közül legalább egy nem aspirált hang;

a legrégibb szerkezet gyökérszavaiban két szonáns és két explosiv mássalhangzó - a szókezdő sk, sp, st-n kívül - nem fordul elő; a szóvégi szótag-kapcsolatok állománvában állhat szonáns és mássalhangzó, pontosabban: zárhang, s vagy hajdani laringalis; az egyszótagu tövek nem végződnek sem e-re, sem o-ra, sem nullhangra, stb.

Tökéletesen szilárd alapokon nyugszik minden lényeges dologban a szó alaktani elemeinek természetére vonatkozó elmélet is, ahogyan az a régebbi típusu (főleg szanszkrit, görög és litván) indoeurópai nyelvek figyelmes elemzésénél kiderül, és ez az elemzés lehetővé teszi, hogy sok mindent megértsünk abból, ami a későbbi, erősen fejlett típusu indoeurópai nyelvek szerkezetét, jobban mondva, szerkezetének sokféleségét illeti.

x x x

Mindamellettt azonban, minthogy az összehasonlító-történeti nyelvészetben még nem sok történt a szóképző elemek megismerése érdekében, kezdve a produktív (származék) elemektől a nem-produktív, de pontosan különválasztható elemeken keresztül egészen azokig - és sok van ilyen, - amelyeknek az alaktani természetét közvetlen (tömeges) nyelvérzéssel többé már nem lehet felderíteni, hanem csak az összehasonlító nyelvészet említett eljárásaival és tételeivel, - valójában a nyelvészet itt még nem tért rá a széleskörű általánosítások útjára, és az is, amit feltételez, inkább kelti azt a benyomást, hogy ezek a feltevések a jövőre imponáló tudományának letördelt s faragott építőkövei, mintsem a mai tudomány erős és szép építménye. Kétségtelen, hogy Sztálin elvtárs alábbi tétele a nyelvtudomány fejlődése szempontjából igen üdvös:

"A nyelv szótári szókészletében a legfőbb - az alapvető szókincs, ahová mint annak magva, minden gyökészó is tartozik. A nyelv alapvető szókincsé jóval kevésbé bő, mint a nyelv szótári szókészlete, azonban igen sokáig él, évszázadokon át és a nyelv számára új szavak képzéséhez ad alapot. A szótári szókészlet a nyelv állapotának képét tükrözi: minél gazdagabb és sokoldalubb a szótári szókészlet, annál gazdagabb és fejlettebb a nyelv." 4)

Ha a népek - az illető nyelvek hordozói - gondolkodásának konkrét fejlődés-utjait a nyelv szókészletének története alapján képzelem el, akkor a dolgot, valójában, az alapvető szókincs leválasztásával kell kezdeni, az élet szempontjából alapvetően fontos fogalmak, elsősorban gyök- vagy nem-származék szók szókincsének a leválasztásával, ami a nyelvek életében igen ellenállóképességű, ritkán keveredik és ritkán hatol be - mint a nyelvi hatás terméke - más nyelvekbe. És a szóképzés (származék-képződmények) története - ezt gondosan kell tanulmányozni, ahogy jelentősége folytán megérdemli, s ebben az összefüggésben a gondolkodás történetével együtt, ahogy ez a gondolkodás szükségleteinek a gondolkodás fejlődése során lépésről-lépésre megfelel, - azt hiszem feltétlenül fényt derít a nyelvfejlődés leglényegesebb kérdéseire.

x x x

E hosszú-hosszu szünet után a Szovjetunió nyelvészei előtt megnyílt a lehetősége annak - és ezt a lehetőséget realizálniuk is kell, - hogy hozzálássanak a komoly etimológiai munkához, az orosz, ukrán, belorussz és általában a szláv nyelvek etimológiai terén való kutatásához. Most végre komolyan magunk elé tűzhetjük az etimológiai szótárak elkészítésének feladatát, ennek a rendkívül fontos és egyúttal igen nehéz vállalkozásnak a feladatát, aminek az elvégzésére egyes emberek képtelenek vagy a tudósoknak csaknem egész életét igénybe veszi. Ezek a szótárak, amelyek a legrégibb "etymonokat" közlik, a szavak jelentését és fonetikai-alaktani burkát összehasonlító-történeti módszerrel derítik fel s a szavak történetére vonatkozó megjegyzéseket tartalmaznak, - nálunk az utóbbi negvedszázadban nem készülhettek el sem egészen, sem részben, mivel Marr fantasztikus "négyvelemes" analízise s nem kevésbé fantasztikus mondatana (jelentéskapcsolatok és jelentéstörténet) tökéletesen megbénították azt a nagy munkát, ami ezen a téren már régóta folyik. Az etimologizálás, ahogy fentebb már említettük, természete szerint elég tág teret ad a szubjektív értelmezéseknek, s azzal az ürüggyel, hogy meg kell tagadni mindent, ami ezt a szubjektivitást korlátozza: a szigorú hangtörvényeket, bizonyos nyelvek (genetikailag rokonnyelvek) rendszereinek alaktani törvényeit, amelyeket egy csomó nyelv jelentéskapcsolatain, történetileg adott nagyszámú tárgvon és ezeknek a szótár-drajz által pontosan meghatározott elnevezésein stb. ellenőriztek, - misztikus játékká változott, aminek a tudományhoz semmi köze sincs, olyan játékká, ami - mellelleg mondván - nem egyébb a szójátékokkal való pusztá szórakozásnál. Azért, amit Sztálin elvtárs írt Marr szemaszbiológiájáról ("A nyelvtudomány néhány kérdéséhez"), Marr módszerének ezért a lenyűgöző, rendkívül hü és éleselméjű jellemzéséért a "Marxizmus és nyelvtudomány" c. cikkben, ezekért az oly régvárt feleletekért, amelyek a tudományt egyszersmindenkorra megszabadították a szemellátható furcsaságoktól, lehetetlen, hogy ne legyen mindenki őszintén és mélységesen hálás I.V. Sztálinnak, mindenki, akinek kedves az igazi, vagyis a kutató és bizonyító tudomány. Az orosz nyelv etimológiai szótárának kérdése vagy legalábbis a széleskörű előkészítő munkálatok kérdése nyilvánvalóan megérlelődött s kell, hogy felkeltse a Nyelvtudományi Intézet, de esetleg - s ez igen kíváncsatos lenne - az egyes egyetemi katedrák figyelmét is.

VI.

Végül néhány szót az összehasonlító-történeti módszer ellen emelt vádról, ami Marr és követői gyakorlatában alighanem a leggyümölcsözőbb volt: eszerint az indoeurópai nyelvek, köztül a szláv nyelvek kutatói, akik az "ősn nyelv" fogalmával operáltak, ezzel állítólag a "fajelmélet" híveinek bizonyultak. Most aligha szükséges megvédelmezni az "ősn nyelv" műszót - elsősorban azért, mert az évek során át gyűlöletessé vált és a hozzátapadt érzelmi színezettől most egyszerűben nehéz lenne megszabadítani; másodsor, mint a mondottakból nyilvánvaló, az összehasonlító-történeti módszer többet ígér, mint amit egyelőre adni tud, midőn bizonyos nyelvcsoporthoz alapnyelveit ("ősn nyelveit") rekonstruálja és

emellett, valószínűleg, nemcsak a különböző időrendi rétegek - ezek feltehetőleg igen távoli ősiség tükröződései - többé-kevésbé nagyszámu jellemvonását. De mint lényegében hasznavehető, a munka folyamán jól felhasználható műszó, amit egyébként mindig úgy alkalmaztak, mint ami nem a tények, hanem a feltevések körébe tartozik, semmiképpen sem érdemelte meg azokat a dühös támadásokat, amik az utóbbi negyedszázad folyamán érték: a nyelvrokonság tényéből éppoly kevésbé következik holmi "fajelméleti" dolog, mint abból, hogy egyes népek, az emberek egyes etnikai csoportjai egyazon nyelven beszélnek, holott mások - más nyelven beszélnek. Az, hogy a fasiszták, főleg a német fasiszták, az "indogermanisztikát" buzgóságukban saját kiváltságukként igyekeztek művelni, csupán egy tünete az ő tudományos sarlatánságuknak, ami sokkal messzebbre is kiterjedt: a szocializmus, darwinizmus stb. fogalmának eltorzítására is.

Marrnál sok kijelentést találunk, amelyekből nyilvánvaló, hogy ő nagyon is jól érti, mire gondolnak, amikor a nyelvész szakemberek által használt "ősnyelv" fogalomról van szó, ezért alighanem szándékosan keverik össze az így értelmezett "ősnyelvet" az emberiség eredeti nyelvét jelentő "ősnyelvvel". Ezért kizárólag Marr felelős.

I.V. Sztálin mondja:

"N.J.Marr minden olyan kísérletet, amely a nyelvcsoporthok (családok) tanulmányozására irányul, nagy hangon az "ősnyelvi" elmélet megnyilvánulásának minősít. Pedig tagadhatatlan, hogy az olyan nemzetek nyelvi rokonsága, mint a szláv nemzetek, nem kétséges, s hogy e nemzetek nyelvi rokonságának tanulmányozása a nyelvtudománynak nagy hasznára lehetne a nyelvfejlődés történetének tanulmányozása terén. Érthető, hogy az "ősnyelv" elméletének ehhez semmi köze." 5)

Az összehasonlító-történeti módszer gyakorlati alkalmazásában sokkal kevésbé szorul rá az "ősnyelv" fogalomra, mintsem rendszert gondolják. E módszernek - és ezt az általa felolgozott tények parancsolólag tanúsítják - csak a nagyon korai és kevésbé korai jelenségek különbségeire, másszóval, a hangtani, alaktani és mondattani megfelelések felfedett vagy feltételezett következetes-ségére van szüksége. Ugyanakkor, természetesen, feltétlenül megállapítandó, hogy el kell-e vagy el lehet-e fogadnunk a legrégibbnek, vagyis a leginkább réginek azt, amit a mi kutató eszközeinkkel értünk el. Elkerülhetetlen az a kérdés, hogy milyen műszóval nevezzük el a feltételezett legrégebbi tényeket. Számomra teljes mértékben elfogadható, ha ilyen esetekben pl. a legrégebbi szláv nasalis o-ról, az aoristos legrégebbi szláv típusairól, a ragozás legrégebbi szláv ragjairól stb. beszélünk. Az se nagyobb baj, ha ahhoz hasonló kifejezéseket használunk, mint "a legrégebbi szláv nyelv", noha az ilyen kifejezések, természetesen, kevésbé pontosak, mivel inkább szolgáltatnak okot arra, hogy egysikuen képzeljük el a szláv nyelvek rekonstruált legrégebbi állapotát.

(Izvesztvija AN SzSzsZR,
Otgvelenivje lityeraturi i
jazika, 1950/IX/2. 99-107. l.)

J e g y z e t e k :

1. I.V. Sztálin, Marxizm i voproszi jazikoznanyija. (Marxizmus és a nyelvtudomány kérdései.) Oroszul: Pravda kiad. 1950. 28. l.; magyarul: Sztálin, Marxizmus és nyelvtudomány. A nyelvtudomány néhány kérdéséhez. Szikra 1950. 51. l.
2. U.o. Oroszul: 18. l.; magyarul: 31. l.
3. K. Marx i F. Engels, Piszma, 4. kiadás, 375-376 l. (oroszul).
4. I. Sztálin, Marxizm i voproszi jazikoznanyija (Marxizmus és a nyelvtudomány kérdései). Oroszul: Pravda kiad., 1950. 19. l. magyarul: Sztálin, Marxizmus és nyelvtudomány. A nyelvtudomány néhány kérdéséhez. Szikra 1950. 33. l.
5. U.o. Oroszul: 28. l.; magyarul: 51. l.